

DOI <https://doi.org/10.37406/2521-6449/2026-1-3>
УДК 378.016:94(100)

Козловський С. О.

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики
Львівський національний університет імені Івана Франка
Львів, Україна

E-mail: serg.kozlovskyy@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4590-2433

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ЦИВІЛІЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ» ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ БАКАЛАВРА СПЕЦІАЛЬНОСТІ 032 «ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ»

Анотація

У статті здійснено комплексний аналіз особливостей методики викладання навчальної дисципліни «Цивілізації Середньовічного Сходу» для здобувачів освітнього ступеня бакалавра спеціальності 032 «Історія та археологія». Особливу увагу приділено розвитку середньовічних східних цивілізацій, періодизації, спірними питаннями пов'язаними із методикою викладання дисципліни, адже східні цивілізації хоча й мали багато схожих рис із тогочасними європейськими державами, в той же час сформували свої, притаманні лише їм особливості устрою, суспільної ієрархії, господарства, культури, субкультури тощо. У статті простежено основні відмінні риси східних цивілізацій від європейських держав; доведено, що держави Сходу у добу Середньовіччя не лише не поступались за рівнем розвитку європейським державам, а й значно випереджали їх, маючи більше людських та матеріальних ресурсів. Безумовно, була низка факторів (кліматичні катаклізми, перенаселення, вторгнення завойовників, інше) які суттєво гальмували технологічний та виробничий розвиток Сходу. Під час викладання історії Середньовічного Сходу, слід розуміти особливості феодалізму у цих державах чи цивілізаціях – далекосхідного, кочового, арабського, японського тощо. Значну увагу приділено періодизації східних цивілізацій. Варто зазначити, що у процесі викладання дисципліни, викладачу слід наголошувати, що кожна цивілізація мала свої рамки розвитку, періоди, в яких відбувались ті чи інші значущі події, і тому – загальна періодизація історії держав та цивілізацій Сходу доволі умовна, а спроба застосувати традиційну історіографічну періодизацію – типову для ряду європейських держав, не витримує жодної критики. Зауважимо, що під час викладання дисципліни, слід акцентувати увагу на особливостях розвитку освіти та науки в державах середньовічного Сходу – медресе арабського світу, система шкіл та палацових іспитів у Китаї, буддійські школи у Японії; власне, ці освітні та суспільні інституції безпосередньо впливали на формування особливостей культурного, господарського та політичного розвитку цих цивілізацій. Доведено, що міста середньовічного Сходу не мали такого самоврядування як європейські міста, тому не відігравали помітної політичної ролі, проте разом з тим були важливими економічними та науковими центрами. У процесі викладання, слід акцентувати увагу здобувачів на особливостях суспільного устрою та організації влади у цивілізаціях середньовічного Сходу, на великих владних повноваженнях правителів східних цивілізацій – багатьох випадках монархи мали необмежену владу, тривалий час правили представники певних династій, не поодинокими були випадки, коли правляча династія була чужорідною для населення держави. Зроблено висновок, що навчальна дисципліна «Цивілізації Середньовічного Сходу» має багато специфічних складових, які потрібно враховувати під час викладання студентам. Одними з найбільших проблем курсу є його неінтегрованість у всесвітню історію (події та епізоди з історії держав середньовічного Сходу, загалом не викладаються у рамках академічних курсів з історії середніх віків) та періодизація, яка не збігається із європейською, а також відсутність ряду типових ознак притаманним державам середньовічної Зх. Європи – феодалізм, особливий статус міст та міщан, ремісничі цехи та купецькі гільдії, парламентаризм тощо.

Ключові слова: методики викладання, дидактика, історія, всесвітня історія, східні цивілізації, особливості розвитку, періодизація, середні віки, середньовічний Схід.

Вступ. Країни Сходу зробили безцінний внесок у розвиток загальнолюдської цивілізації, мали істотний вплив на історичний розвиток держав Азії, Африки та Європи. У середні віки на Сході виникли та бурхливо розвивались цивілізації, які характеризувались високим рівнем розвитку продуктивних сил, матеріальної та духовної культури. Незважаючи на те, що тематиці «Середньовічного Сходу» присвячено чимало праць, вітчизняними дослідниками написано кілька підручників, незавершеним залишається повний цикл сходовознавчої освіти, дослідники не можуть встановити єдину систему періодизації, вирішити цілу низку питань пов'язаних з викладанням цієї дисципліни в рамках інших курсів з історії середніх віків. Кожна цивілізація Середньовічного Сходу неповторна, унікальна і зробила свій особливий вклад у розвиток світової історії. Схід постійно взаємодіяв із Заходом – торгівля, обмін науковими даними, технологіями, військове протистояння, інше. Досліджуючи історію середньовічних східних цивілізацій можна зрозуміти, чому сьогодні Китай одна з наймогутніших держав світу, як політика самоізоляції вплинула на розвиток Японії, які були наслідки завоювань кочовими народами Середньої Азії чи теренів Центрально-Східної Європи.

Дану проблематику добре опрацювали вітчизняні вчені В. Рубель, С. Дячков [2], А. Ткачук [11] та інші. Дослідники погоджуються з тим, що держави Сходу слід розглядати в контексті всесвітньої історії, однак слід враховувати специфіку їх розвитку та відкидати цілий масив стереотипів. Дослідники А. Мінаєв [6], О. Сич [9], С. Момоки [23] зосереджують свою увагу на періодизації історії східних цивілізацій та справедливо зазначають, що вона не збігалась із традиційною європейською.

Мета статті – аналіз особливостей методики викладання навчальної дисципліни «Цивілізації Середньовічного Сходу» для здобувачів освітнього ступеня бакалавра спеціальності 032 «Історія та археологія» у вищій школі.

Виклад основного матеріалу. Процес інтеграції вітчизняної вищої освіти у загальноєвропейський простір, формування нових освітніх орієнтирів та створення нових інтегрованих освітніх курсів з історії України та всесвітньої історії, вимагають нових підходів до методики викладання окремих навчальних дисциплін історичного напрямку. Важливою компонентою підготовки майбутнього історика в умовах соціально-економічних і суспільно-політичних перетворень, є потреба у нових підходах до проблеми оновлення змісту історичного знання та удосконалення методів, засобів і форм навчання. Чільне місце у процесі формування у студентів історичних уявлень взагалі, та хронологічних уявлень зокрема, належить якісному викладанню проблеми періодизації всесвітньої історії, зокрема періоду «Середніх віків».

Одразу зауважимо, що в частині провідних закладів вищої освіти України дисципліна «Цивілізації середньовічного Сходу» не є нормативною, а переважно представлена як дисципліна вільного вибору для студентів спеціальності 014 – «Середня освіта» та В9 (032) – «Історія та археологія». У переважній більшості вітчизняних ЗВО дисципліна «Історія середньовічного Сходу» взагалі ніяк не представлена з огляду як на брак фахівців, так і відсутність комплексних навчально-методичних праць, так і підручників з цього періоду загалом. Зауважимо, що термін «Середньовічний Схід» є доволі умовним витвором передусім західноєвропейської культури та філософії, представники яких порівнювали народи Сходу, передусім з народами Європи [6, с. 167]. По суті, дослідники, викладачі та студенти уживаючи термін «Схід» оперують штучним, узагальненим і доволі абстрактним поняттям, яке постало як конструкт західноєвропейських історіографів, ще з часів Геродота, який у своїй «Історії» першим започаткував традицію протиставлення умовного «Заходу» (античний світ) умовному «Сходу» (Персія та її союзники). Європейці вивчали мову та культуру народів Сходу, оскільки вели війни з цими народами, торгували, європейські науковці та мислителі досліджували науку та побут цих народів, порівнювали із європейським досвідом. Поступово Схід перетворюється на цивілізаційного антагоніста Європи, агресора, а згодом на об'єкт експансії. Саме європейці сформуливали тези про «відсталість» східних цивілізацій від європейських, що виправдовувало колоніальну експансію європейців [8, с. 33–34]. Дослідник А. Ткачук справедливо зауважує, що Середньовічний Схід був дуже різноманітним, тому об'єднувати такі цивілізації як китайсько-конфуціанську, буддистсько-індуїстську, арабсько-персько-тюрко-ісламську, «Великого Степу», «Чорної Африки» та інші можна лише умовно. Вчений виділяє загальні закономірності, які об'єднують цивілізації – особливе домінування державних, общинних, колективних інтересів над індивідуальними; специфіка приватної власності на землю (в її європейському розумінні), тотальне одержавлення економічного життя; деспотичний характер влади [11, с. 4].

Викладаючи студентам-здобувачам історію держав Сходу, слід завжди акцентувати увагу на тому, що вони мали свої особливості розвитку у порівнянні з державами Європи. Так, на думку харківського дослідника С. Дьячкова у добу Середньовіччя, держави Сходу значно випереджали Європу за якістю життя, за рівнем та темпами цивілізаційного розвитку [3, с. 6]. Наприклад, на початку XV ст. китайські імператори організували небачені за масштабами морські експедиції, які досягали навіть Індонезії та Східної Африки і мали у своєму складі іноді й понад 60 човнів та майже 20 тис. чол., що для того часу виглядало грандіозною кампанією. Саме на Сході винайшли папір, порох, водяне колесо, реактивну артилерію та багато інших винаходів, які набули поширення у Європі через сотні років [3, с. 24]. Наприклад у ході Імджинської війни (1592–1598) між Кореєю (яку підтримував Китай) та Японією, корейці у морських битвах застосовували кобуксони – «середньовічні броненосці», які не мали аналогів у тогочасному світі [12, с. 182].

Підчас викладання дисципліни «Цивілізації середньовічного Сходу» слід підкреслювати на особливостях розвитку науки та освіти на теренах цих держав. Згідно з підрахунками американських дослідників щодо рівня грамотності у різних регіонах у X ст. у Китаї таких налічували 20–30%, у Індії 10–15%, тоді як у Європі – не більше 3%. У середньовічному Китаї система освіти була настільки популярною, що у навчальних закладах здобували освіту молодь з Кореї та Японії. Завдяки системі державних іспитів найвищі державні посади могли отримувати вихідці із простих родин – у ранній період Тан нобелітати становили понад 32% чиновників, а вже у пізній період – менш як 20% [26, с. 8]. Усього в період правління династії Тан завдяки іспитам було набрано 17–19 тис. чиновників [4, с. 90]. У Середньовічній Європі високі державні посади займали переважно представники вищого нобелітату та вищого духовенства.

В ісламському світі в епоху Середньовіччя відкривали медресе, де можна було вивчати світську науку. Наприклад, Аббасиди відкрили відомий освітній заклад «Дім мудрості» в Раккаді, при якому існувала величезна бібліотека [13, с. 182]. У 732 р. у сучасному Тунісі постав університет аз-Зайтуна, у 832 р. у Фесі (Марокко) було відкрито університет Аль-Карауїн, нарешті у Каїрі у 988 р. було відкрито університет аль-Азхар [17, с. 1583]. Викладачі цих навчальних закладів були найбільшими вченими свого часу. У ці центри прагнули потрапити

дослідники наук із усіх куточків світу. Студенти забезпечувались житлом, стипендіями, мали змогу працювати у бібліотеках. У 1420 р. у Самарканді, онуком відомого полководця та завойовника Тамерлана, астрономом та математиком Улугбеком було засновано університет. Першим керівником цього освітнього закладу став відомий мислитель Мавлоно Мухаммад Хавафі, а серед учених та викладачів медресе особливо виділявся Казізада Румі – автор низки наукових трактатів, навчальних посібників з астрономії, математики, геометрії, які стали настільними книгами. Варто зазначити, що у 1437 р. Улугбек створив таблицю зірок. У медресе Самарканду працювали сотні вчених які зробили неоціненний вклад у розвиток астрономії, геометрії, фізики. Слід згадати, що університети Сходу нічим не поступали європейським вишам (Сорбона, Оксфорд, Падуанський, інші), не лише за популярністю та чисельністю викладацького персоналу, а й за вкладом у світову науку.

Водночас дослідниця Н. Беседіна стверджує, що існував факт відставання цивілізацій Сходу від Заходу. Це було спричинене багатокладністю азійської економіки, великою роллю бюрократії, релігії, низькою ініціативою окремих індивідів, які не бачили сенсу у переpracюванні [1, с. 69]. З дослідницею можна погодитись частково, оскільки у країнах Сходу існували фактори, які гальмували їх розвиток – господарський, технологічний, політичний тощо. Перший з таких факторів – колосальна міграція кочівників, що призводила до масштабних руйнувань та загибелі великої кількості населення. Наприклад, внаслідок монгольських вторгнень до Китаю загинуло понад 15 млн. китайців. Дослідники К. МакЕведі та Р. Джонс взагалі стверджують, що в результаті монгольських завоювань по всьому світу загинули від 40 до 60 млн. осіб [22, с. 172]. Варто зазначити, що у процесі викладання дисципліни слід також наголосити і на зворотній стороні цього процесу – монгольські завоювання значно вплинули на розвиток східних цивілізацій – головню, у царині військових технологій. Другий фактор – надмірна експлуатація населення східними правителями-деспотами, які могли привласнювати до 20% національного продукту, тоді як навіть римські імператори привласнювали лише 5–7%. Східні держави витрачали понад чверть своїх доходів на утримання війська, що гальмувало їх господарський та суспільний розвиток. Ще один фактор гальмування – природний – руйнівні цунамі, тайфуни, посухи, розширення пустель, чого не знали у Європі. Наступний фактор гальмування – спалахи різноманітних епідемій (чума, холера, малярія), які було важко приборкати і які забирали мільйони життів. Здобувачам слід наголошувати, що у порівнянні з теренами Західної та Центрально-Східної Європи, на Сході були значно концентрованіші людські спільноти, зовсім іншою була густина населення, тому епідемії вбивали значно більше населення. Наприклад, станом на 1500 р. у Азії та Північній Африці мешкало понад 288 млн. осіб або 68% населення планети [15, с. 12–14]. На відміну від Європи, у країнах Сходу руйнівні наслідки мали селянські повстання та бунти. Наприклад, селянська війна в Китаї IX ст. перетворилася на національну катастрофу. Ще одним деструктивним фактором для розвитку Сходу став голод, який перетворювався на катастрофу через перенаселеність, відсутність державних програм щодо протидії голоду. Як наслідок – гинула велика кількість населення, відбувались соціальні потрясіння, масштабна міграція населення. Наприклад під час голоду 1333–1337 рр. у Китаї загинуло до 6 млн. осіб [19, с. 48].

Як вже зазначалось, для держав Сходу були характерними поголовне рабство – домінування колективного над індивідуальним. Тобто мешканець тієї і іншої східної держави, міг володіти певним майном, отримувати посади, збагачуватись, однак його права ніколи не були вище за державу чи волю правителя, на відміну від країн Європи. У процесі викладання, важливо звертати увагу студентів на тому, що у східних державах охоронялися права індивідів один до одного, натомість прав індивідів по відношенню до держави не існувало. Це призводило до того, що фактично вільний селянин на практиці ставав кріпаком – обробляв землю, сплачував податки та виконував різноманітні повинності.

Не менш важливим у процесі викладання є понятійний апарат, оскільки частина термінів, котрі вживаються у історіографічних працях з історії західноєвропейського Середньовіччя, можуть тільки умовно вживатися у контексті історії цивілізацій середньовічного Сходу. У східних цивілізаціях панували різні форми феодалізму. Наприклад, для «кочового феодалізму» (Монгольська імперія, держави кочівників-тюрків) була характерна система, заснована на контролі над пасовищами та стадами, влада ґрунтувалась на військовій силі та родинних зв'язках [5, с. 120]. У мусульманських державах Близького та Середнього Сходу існували й такі форми приватної власності як ікта (землі могли передавати у спадок) та мульк, які не передбачали такої жорсткої васальної залежності, яка існувала у державах Західної Європи. Зовсім іншим був феодальний стрій у середньовічній Японії, що було зумовлено незначною кількістю землі та політикою ізоляції, яку проводила влада. Імператор був лише символічним лідером, а уся влада перебувала в руках шьогуну, який контролював даймьйо (місцевих князів) [14, с. 90]. Панівним прошарком були воїни-самураї (буші), у державі точились постійні внутрішні конфлікти. Феодалізм у Кримському ханстві мав специфічні риси, оскільки держава була об'єднанням племен, влада хана спиралась на сильних нобелів (беї та мурзи), а сам хан прагнув послабити вплив знаті, створюючи гвардію чи окремі, незалежні від кримськотатарської родової еліти військові підрозділи [24, с. 145].

Важливим у процесі викладання історії середньовічного Сходу є акцентування уваги студентів на характері верховної влади на цих теренах. На чолі більшості держав Сходу перебували різноманітні правителі (султани, імператори, королі, хани, ін.) які мали усю повноту влади, передавали трон у спадок (по династії). Самостійність представників вищої знаті, провінційних можновладців, для Сходу трактувалась як сепаратизм, хвороблива тенденція, яку слід було побороти, на відміну від Західної Європи, де знать суттєво обмежувала владу монархів через законодавство чи станово-представницькі органи влади. Східний імператор мав набагато більше влади ніж

європейський король. У державах Сходу правителі особливу увагу приділяли суворій централізації та силовим структурам, які не лише захищали державу від чужоземних вторгнень, а й придушували різноманітні заворушення всередині держави. Для середньовічного Сходу доволі часто правляча верхівка була чужою для населення держави, якщо згадати монголів та маньчжурів у Китаї, османів на завойованих ними територіях. Треба також зазначити той факт, що якщо у Європі єдиною релігією було християнство, то на Сході існувало кілька потужних світових релігій – буддизм, іслам, індуїзм, інші.

На думку Н. Бесєдіної, для цивілізацій і держав середньовічного Сходу були притаманні значна натуральність господарства, господарська замкненість общини, тісний зв'язок людини з конкретним видом праці [1, с. 67]. У процесі викладання дисципліни, важливо наголосити, що на Сході існувало дві форми власності – власність правителя на територію з населенням, яке сплачувало податки та власність на землю як об'єкт господарювання. Студенти повинні зрозуміти, що характерною особливістю середньовічного Сходу, було те, що власність на землю була дуже умовною, оскільки все залежало від волі правителів та їх бюрократичного апарату. Через це існували надто великі податки, оскільки потрібно було отримувати двір правителя та цілу армію чиновників. Сходознавець В. Рубель наголошує на тому, що для Зх. Європи не існувало потреби у колективних формах виробництва, оскільки кожна окрема родина могла забезпечити себе продуктами та знаряддями праці, тому для європейців звичним стала приватизація [7, с. 8]. В центрі уваги європейської цивілізації було громадянське суспільство, індивід з його правами та свободами, майном. Натомість у східних суспільствах окремі індивід розглядався як невід'ємна частина колективу, гвинтик системи.

У процесі викладання дисципліни важливим є також здійснювати порівняння ролі міста та статусу міського населення середньовічних Західної Європи та цивілізацій Сходу. Міста Сходу на відміну від міст Європи не мали самоврядування, схожого до магдебурзького права. Міщани платили за міську землю ренту, яка була навіть вищою за ренту жителів сільської місцевості [25, с. 89]. Жителі міст перебували під повною владою представника правителя (намісника), який мав великі повноваження. Таким чином, міста середньовічного Сходу були творінням центральної влади. Представники правителів контролювали ремесла та торгівлю. Наприклад, китайська влада контролювала ремесла в Ляо, Цзінь та Юань [27, с. 169–170]. У східних імперіях були відсутні самостійні інститути міського управління, на зразок європейських магістратів. У Китаї міста мали потужні фортифікації, водночас були великими торговими центрами. У Індії в містах, як й в суспільстві в цілому, існував поділ на касты, існував поділ на квартали, у кожному з яких проживала певна каста. Найчисельнішими були представники вайші, які займалися торгівлею та ремеслом. Керівництвом міст здійснювали кшатрії, які дбали також за безпеку населеного пункту. Східні міста були центрами мистецтв, літератури, архітектури, ремесел.

Серйозною проблемою під час викладання історії держав середньовічного Сходу є періодизація для різних цивілізацій, адже в історичних колах прийнято вести загальну періодизацію, спираючись на розвиток передусім Європи (Західної). Наприклад, Середньовіччям для Зх. Європи прийнято вважати період з V по XV ст. – від падіння Римської імперії до падіння Константинополя та початку Великих географічних відкриттів. Звичайно, що така періодизація умовна, її важко перенести на історичний розвиток держав Сходу. На думку В. Рубеля, після Середньовіччя держави Сходу вступили у період «пост Середньовіччя», який тривав до другої половини XIX ст., а йому на зміну прийшов «колоніальний Схід», який тривав до середини XX ст. (тобто до розпаду світової колоніальної системи) [7, с. 10].

Історія цивілізацій Сходу не має й не може мати єдиної для усіх періодизації. Водночас аби вивчати історію держав Сходу в контексті всесвітньої історії, дослідники вимушені поширити європейську періодизацію історії й на Схід з певними нюансами, доповненнями, виправленнями [23, с. 18]. Варто також пам'ятати й те, що важливе місце в періодизації країн Сходу займала зміна правлячих династій, різноманітні завоювання. Наприклад, Китай до монгольського завоювання та після нього – це кардинальні зміни у всіх сферах життя Піднебесної. Дослідники А. Мінаєв та Т. Мінаєва сходяться на думці, що консенсусної межею Нового часу для держав Сходу і Заходу є Великі Географічні відкриття, коли держави Сходу почали перетворюватись на колонії, а держави Заходу – на метрополії, було створено єдиний світовий ринок [6, с. 168]. Колоніальна експансія країн Заходу зруйнувала традиційні державність та соціальні структури держав Сходу. Якщо для країн Європи новітня доба починається з Першої світової війни, то на думку О. Сича для країн Сходу Новітній час варто обраховувати з 1990-х рр., оскільки постіндустріальна стадія у середині XX ст. була характерна лише для Японії [9, с. 15–16]. У такому випадку Новітню добу для країн Сходу можна розділити на два періоди – з середини XX ст. до 1990-х рр. та з 1990-х рр. й до сьогодення. Періодизація у історії Сходу є інструментом для розуміння унікальних подій, виходить за рамки євроцентричних моделей, щоб відобразити різноманітні культурні та політичні реалії [23, с. 47].

Цікаву періодизацію для держав Середньовічного Сходу подає В. Рубель. За його системою, Китай вступив в епоху Середньовіччя у II ст. (період Троєцарства), а вийшов з нього у 1644 р., коли країна була завойована маньчжурами [7, с. 87]. Для Кореї межами Середньовіччя є III–IV ст. (перетворення давніх царств на повнокровні державні формування) – 1640-і рр. (державна потрапила в залежність від маньчжурів), для Японії – III–IV ст. (поява держави Ямато) – межа XVII–XVIII ст. (початок стагнації), для Туреччини – початок XI ст. (створення Конійського султанату) – XVIII ст. (початок занепаду, зовнішні поразки, проблеми в економіці), для Індії – III ст. (занепад державних структур) – початок XVIII ст. (смерть правителя Аурангзеба та початок анархії) [7, с. 561].

Враховуючи особливості розвитку держав та цивілізацій середньовічного Сходу, насамперед стан економіки, можна виокремити наступні етапи. Перший з них, охоплює період до VI ст., коли відбувався перехід від давніх суспільств до середньовічних. Варто розуміти, що шумери, вавилоняни, народи давнього Китаю не були такими ж як османи, маньчжури, японці та інші етноси. Другий період – VII–X ст., коли занепадають стародавні міста, розвиваються феодальні відносини, змінюється економіка. XI–XII ст. – до монгольський період, розквіт феодалізму. XIII ст. – період монгольських завоювань, великі людські жертви, масштабні руйнування. XIV–XVI ст. – після монгольський період, який характеризується змінами у розвитку багатьох держав, консервацією деспотичної форми влади. Варто зазначити й той факт, що для різних східних цивілізацій важко вживати єдину періодизацію, оскільки ці цивілізації розвивались нерівномірно. Наприклад, у Китаї періодизацію можна прив'язати до династій, зміна яких позначалась на розвитку країни, на її зовнішньополітичний курс. Говорячи про тюркський світ, а окремо про Османську імперію слід зазначити, що на відміну від Китаю, там при владі перебували представники однієї династії – османи. Якщо говорити про розвиток Японії у середні віки, то він кардинально відрізнявся від Китаю чи мусульманських країн, адже Японія не зазнала іноземних завоювань, правителі проводили політику самоізоляції, був брак землі, дуже сильні позиції мала місцева феодальна знать. У Індії, після падіння імперії Гуптів виникла низка держав, а власне Середньовіччя для Індії можна умовно поділити на три великі періоди – індуський або доісламський період (VI–XIII ст.), період Делійського султанату (1206–1526), період Імперії Великих Моголів (1526–1707) [2, с. 178].

Викладаючи історію держав Середньовічного Сходу слід наголошувати студентам, що ці країни чи цивілізації підтримували відносини з Європою, насамперед мова йде про ісламські держави – Арабський халіфат, Османську імперію, Кримське ханство, Монгольську імперію, які проводили загарбницьку політику, завойовували європейські території та безпосередньо впливали на події зх. європейської історії [21, с. 134]. Наприклад, Османська імперія здобула значну частину Угорського королівства, її військо дійшло до Відня та контролювало значну частину Балкан. Кримське ханство, незважаючи на його обмежені людські ресурси (у XVI ст. населення держави становило від 200 до 300 тис. осіб) проводило успішні грабіжницькі походи проти Польщі, Московії, Австрії та інших держав, внаслідок чого ці держави несли великі демографічні втрати – з кінця XV до кінця XVII ст. було викрадено у полон до 2 млн. осіб [21, с. 178]. У Західній Європі у добу Середньовіччя поширеною була практика формування службової знаті – особи отримували земельні наділи, титули за службу державі. Щось подібне можна спостерігати й у Японії. Навіть у військовому мистецтві Європи та народів Сходу можна простежити схожі тенденції. Приміром головною ударною силою війська Кримського ханства були загони кінних лучників, які неодноразово доводили свою ефективність на полі бою. В той же час піші англійські лучники зіграли вагомий роль у найбільш важливих битвах Столітньої війни. Землі сучасної України перебували у постійному контакті із східними народами, ці контакти були постійними на Півдні, де існувало Кримське ханство. Українські землі зазнали жахливого удару у XIII ст., внаслідок монгольської навали, потім ставали об'єктами постійних атак османів та кримських татар.

Викладання історії Сходу у закладах вищої освіти включає у себе міжкультурну компетентність, необхідність врахування неєвропейських цивілізаційних моделей, використання різнопланових джерел, специфіку методики викладання (порівняльний підхід, діалог цивілізацій, інтеграція з іншими науками). Середньовічний Схід – велика кількість різноманітних цивілізацій і викладач повинен пояснити студентам особливості кожної з них. Наприклад, для Китаю неповторною стала система державних іспитів, для Індії – варново-кастова система, для Японії – самураї, шьогунат [10, с. 243]. Водночас викладач повинен наголошувати на цілісності світової історії. Сучасна історична наука повинна долати європоцентризм, відійти від погляду на історію крізь призму західних цінностей, визнати, що східні цивілізації були самобутні і зовсім не другорядні, периферійні. Не випадково сучасні китайські історики наголошують на тому, що Друга світова війна розпочалась не 1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу, а 7 липня 1937 р., коли Японія здійснила агресію проти Китаю [28]. Китайські історики мають певну рацію, адже Польща була такою ж незалежною країною як і Китай.

Викладаючи дисципліну «Середньовічний Схід» викладач повинен використовувати не лише європейські джерела, а й місцеві, які написані різними мовами. У такому випадку обов'язково слід пам'ятати, що світогляд східних авторів відрізнявся від світогляду східних хроністів. Аби зрозуміти менталітет мешканців Сходу, слід знати витоки світових релігій та філософських шкіл. Вивчаючи Середньовічний Схід, слід досліджувати не лише великі імперії, а й народи, не лише правителів, а й повсякденне життя пересічного населення. Студенти повинні бути відкритими до інших культур, аналізувати складні історичні процеси, розуміти взаємозв'язок між Сходом та Заходом. Викладачі повинні навчити студентів виходити за звичні рамки, адже багато питань потребують уточнення та є спірними. При поданні матеріалу з дисципліни повинна зберігатись системність – історичний процес подається у цілісності як сукупність різних факторів і причин, які є взаємозв'язані. Наприклад, соціальні заворушення у державах Сходу часто супроводжувались голодом, руйнівними ударами для економіки, політика ізоляції Японії призводила до консервації її суспільного устрою, зростанню внутрішніх конфліктів та мілітаризації суспільства. При вивченні дисципліни неодмінною її складовою є багатоальтернативність – різні погляди вчених на ті чи інші процеси. Слід не забувати про інтегрованість курсу, коли процеси, які відбувались на Сході, подаються в контексті всесвітньої історії. Наприклад, арабські та монгольські завоювання призвели до змін світового масштабу, адже монголи призвели до остаточної руйнації Руської держави (Русі), здійснили похід територією Угорщини та Польщі, справили вагомий вплив на розвиток держав Середньої Азії. При викладанні дисципліни слід керуватись багатоальтернативністю, адже вчені мають різні погляди на ті чи інші процеси. Наприклад, частина вчених позитивно оцінює

політику ізоляції Японії, наголошуючи на тому, що країна зберегла свою ідентичність, не стала колонією, адже приміром португальці прагнули повалити режим щьогунату (Hiraiishi). Натомість, інша частина дослідників стверджує, що внаслідок політики ізоляції, японці не мали змогу застосовувати технологічні інновації континентальної Азії. Теж саме стосується арабських завоювань. Одна частина дослідників вважає, що ці завоювання призвели до зникнення держав, зменшення кількості християн, стрімкого поширення ісламу, а інша вбачає в цьому процесі зрушення у науці, встановлення культурних та економічних зв'язків між державами Сходу та Заходу [16, с. 27].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Навчальна дисципліна «Цивілізації середньовічного Сходу» має багато специфічних складових, які потрібно враховувати під час викладання студентами. Одними з найбільших проблем курсу є його інтегрованість у всесвітню історію та періодизація, яка не збігається з європейською. Середньовічні цивілізації Сходу не відставали за своїм розвитком від держав Європи, а навіть за багатьма показниками (рівень науки та освіти, чиновництво, флот, інше) перевершували їх. Середньовічний Схід мав цілу низку відмінностей від Середньовічної Європи – домінування колективного над приватним, майже необмежена влада правителів, наявність низки світових релігій, величезна кількість населення, інше. Цивілізації Середньовічного Сходу відрізнялись не лише від держав Європи, а й одна від одної. Незважаючи на це, викладання дисципліни «Цивілізації Середньовічного Сходу» потребує системності, багатоальтернативності, застосування різноманітних джерел, толерантності.

Перспективи викладання дисципліни «Цивілізації Середньовічного Сходу» полягають у переході від подання звичайної політичної історії до порівняльного аналізу і не лише між Сходом та Європою, а й між власне цивілізаціями Сходу, оскільки серед них існували суттєві відмінності – господарські, політичні, культурні та ментальні. Слід перейти до вивчення світоглядних засад східних цивілізацій та культур – таких як теоцентризм, корпоративність, колективність, ієрархічність. Більш глибоке знання цивілізацій Середньовічного Сходу, їх специфічних рис розвитку, дозволить вдосконалити вивчення як вітчизняної, так і європейської історії у її глобальному вимірі.

Список використаних джерел

1. Бесєдіна Н. В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава : ПП Мирон І. А., 2020. 204 с.
2. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу: підручник для студентів класичних університетів. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. 448 с.
3. Д'ячков С. В. Історія середньовічного Сходу: методичні рекомендації, довідкові матеріали для студентів третього курсу історичного факультету до навчальної дисципліни «Історія країн Азії та Африки в Середні віки». Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. 72 с.
4. Козловський С. Чиновництво Середньовічного Китаю епохи династії Тан (618–907): підготовка кадрів, система виховання, державні школи та палацові іспити. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2025. 2 (53). С. 84–94. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025.341519](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025.341519)
5. Крадін М. Кочівництво у сучасних теоріях історичного процесу. *Східний світ*. 2000. № 1. С. 106–124.
6. Мінаєв А., Мінаєва Т. Про деякі методологічні проблеми історії країн Сходу. *Вісімдесят шості економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції* (м. Львів, Україна, м. Ополь, Польща, 28–29 травня 2024 р.). редкол. : О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Львів : ФО-П Шпак В.Б., 2024. С. 166–174.
7. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: підручник. Київ : Либідь, 2002. 736 с.
8. Саїд Е. В. Орієнталізм. Київ : «Основи», 2001. 511 с.
9. Сич О. І. Доба Нового часу: хронологічні межі, внутрішня періодизація, історичний зміст. *Методологія та філософія історії: актуальні питання дослідження та викладання*. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2019. С. 4–19.
10. Стрільчук, Л., Шеремета А. Політичні та соціальні трансформації Японії в епоху щьогунату Токугава. *Літоніс Волині*. 2023. (28). С. 240–244. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.34>
11. Ткачук А. Історія країн Азії та Африки середніх віків та нового часу. Навчально – методичний посібник для здобувачів першого рівня вищої освіти спеціальності 014 Середня освіта (Історія та громадянська освіта) освітньо-професійної програми «Середня освіта. Історія та громадянська освіта». Луцьк, 2025. 78 с.
12. Черевко І. О. Кобуксон: спроба реконструкції зовнішнього вигляду. *Сходознавство*. 2015. № 70. С. 174–183. DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznnavstvo2015.70.174>
13. Algeriani A., Mohadi M. The House of Wisdom (Bayt al-Hikmah) and Its Civilizational Impact on Islamic libraries: A Historical Perspective. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 2017. 8(5). P. 179–187. DOI: <https://doi.org/10.1515/mjss-2017-0036>
14. Atik K. A review of feudalism in Japan. *Journal of Oriental Studies*. 2021. 97(2). P. 84–96. DOI: <https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v97.i2.09>
15. Avakov A. Two Thousand Years of Economic Statistics, Years 1–2012: Population, GDP at PPP, and GDP Per Capita. Volume 1. New York : Algora Publishing, 2015. 570 p.
16. Donner F. The Early Islamic Conquests. Princeton: Princeton University Press, 2014. 512 p.
17. Falagas M. E., Zarkadoulia E., Samonis G. Arab science in the golden age (750–1258 C.E.) and today. *The FASEB Journal Federation of American Societies for Experimental Biology*. 2006. vol. 20, no. 10. P. 1581–1586. DOI: <https://doi.org/10.1096/fj.06-0803ufm>
18. Hiraiishi N. Kaempfer's Treatise on Japan's Policy of Seclusion and Its Influence on Japan's Decision to Open the Country. URL: <http://edoc.hu-berlin.de/japonica-hu/3Z naoaki-hiraiishi-167/PDF/naoaki.pdf> (дата звернення: 24.11.2025)
19. Jacobson J. A Field Guide for Genealogists. Baltimore :Genealogical Publishing Com, 2001. 332 p.
20. Jackson P. The Mongols and the West: 1221–1410. London, New York : Routledge, 2005. 448 p.

21. Gliwa A. Niewola branców tatarskich z ziem pohidniowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII wieku: doswiadczenie przemocy i jego konsekwencje w postaci zespołu stresu pourazowego. *W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*. red. M. Jarzabek, M. Stachura, P. Szlanta, Krakow, 2019. S. 125–160.
22. McEvedy C., Jones R. (1978). Atlas of world population history. Harmondsworth, Middx : Penguin books, 1978. 368 p.
23. Momoki S., Has U. The Periodization of Southeast Asian History, in Comparison with that of Northeast Asia. *Offshore Asia Maritime Interactions in Eastern Asia before Steamships*. ISEAS–Yusof Ishak Institute 2013. P. 16–52.
24. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki s Polska, Warszawa : Ksiazka i wiedza, 1987. 287 s.
25. Pounds N. The Medieval City (Greenwood Guides to Historic Events of the Medieval World). Westport : Greenwood, 2005. 264 p.
26. Qian Dai and Hanhui Guan. Land Equalization, Social Mobility, and the Rise of Civil Service Exam System, Working Papers 15020, Economic History Society. 2015 URL: <https://files.ehs.org.uk/wp-content/uploads/2020/11/29060815/260dc3d7-2b7d-4d3e-b0db-0d975742c8b4.pdf> (дата звернення: 30.10.2025)
27. Rossabi M. Khubilai Khan: His Life and Times. Berkeley: University of California Press, 1989. 322 p.
28. World War II started from China, in 1937: historians. URL: https://www.chinadaily.com.cn/world/2015victoryanniv/2015.08/28/content_21730684.htm (дата звернення: 12.12.2025)

Kozlovskiy S. O.

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Medieval History and Byzantine Studies
Ivan Franko National University of Lviv
Lviv, Ukraine*

E-mail: serg.kozlovskyy@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4590-2433

FEATURES OF THE METHODOLOGY OF TEACHING THE COURSE “CIVILIZATIONS OF THE MEDIEVAL EAST” FOR BACHELOR’S DEGREE GRADUATES OF SPECIALTY 032 “HISTORY AND ARCHAEOLOGY”

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the features of the methodology of teaching the course “Civilizations of the Medieval East” for bachelor’s degree graduates of the specialty 032 “History and Archaeology”. Special attention is paid to the development of medieval Eastern civilizations, periodization, controversial issues related to the methodology of teaching the discipline, because Eastern civilizations, although they had many similar features with the European states of that time, at the same time formed their own, inherent only to them, features of the structure, social hierarchy, economy, culture, subculture, etc. The article traces the main distinguishing features of Eastern civilizations from European states; it is proven that the states of the East in the Middle Ages were not only not inferior in level of development to European states, but also significantly ahead of them, having more human and material resources. Of course, there were a number of factors (climatic cataclysms, overpopulation, invasions of conquerors, etc.) that significantly slowed down the technological and industrial development of the East. When teaching the history of the Medieval East, one should understand the peculiarities of feudalism in these states or civilizations – Far Eastern, nomadic, Arab, Japanese, etc. Considerable attention is paid to the periodization of Eastern civilizations. It is worth noting that in the process of teaching the discipline, the teacher should emphasize that each civilization had its own framework of development, periods in which certain significant events took place, and therefore – the general periodization of the history of states and civilizations of the East is rather conditional, and an attempt to apply traditional historiographic periodization – typical for a number of European states, does not withstand any criticism. We note that when teaching the discipline, one should focus on the peculiarities of the development of education and science in the states of the Medieval East – madrasahs of the Arab world, the system of schools and palace examinations in China, Buddhist schools in Japan; In fact, these educational and social institutions directly influenced the formation of the features of the cultural, economic and political development of these civilizations. It is proven that the cities of the medieval East did not have such self-government as European cities, therefore they did not play a noticeable political role, but at the same time they were important economic and scientific centers. In the teaching process, the attention of applicants should be focused on the features of the social structure and organization of power in the civilizations of the medieval East, on the great powers of the rulers of the Eastern civilizations – in many cases, monarchs had unlimited power; representatives of certain dynasties ruled for a long time, there were not isolated cases when the ruling dynasty was alien to the population of the state. It is concluded that the academic discipline “Civilizations of the Medieval East” has many specific components that need to be taken into account when teaching students. One of the biggest problems of the course is its lack of integration into world history (events and episodes from the history of the states of the medieval East are generally not taught within the framework of academic courses on the history of the Middle Ages) and periodization, which does not coincide with the European one, as well as the absence of a number of typical features inherent in the states of medieval Eastern Europe – feudalism, special status of cities and townspeople, craft guilds and merchant guilds, parliamentary, etc.

Key words: *teaching methods, didactics, history, world history, eastern civilizations, development features, periodization, Middle Ages, medieval East.*

References

1. Besiedina, N. V. (2020). *Nova istoriia svitu: Serednovichna ta nova istoriia krain Azii ta Afryky: Navchalno-metodychnyi posibnyk [New World History: Medieval and Modern History of Asia and Africa: Teaching and Methodological Guide]*. Poltava : PP Myron I. A. [in Ukrainian].

2. D'iachkov, S. V. (2022). *Istoriia serednovichnoho Skhodu: pidruchnyk dlia studentiv klasychnykh universytetiv [History of the Medieval East: a textbook for students of classical universities]*. Kharkiv : KhNU imeni V. N. Karazina. [in Ukrainian].
3. D'iachkov, S. V. (2023). *Istoriia serednovichnoho Skhodu: metodychni rekomendatsii, dovidkovi materialy dlia studentiv tretoho kursu istorychnoho fakultetu do navchalnoi dystsyplyny «Istoriia krain Azii ta Afryky v Seredni viky» [History of the Medieval East: methodological recommendations, reference materials for third-year students of the Faculty of History for the academic discipline «History of the Countries of Asia and Africa in the Middle Ages»]*. Kharkiv : KhNU imeni V. N. Karazina. [in Ukrainian].
4. Kozlovskiy, S. (2025). Chynovnytstvo Serednovichnoho Kytaiu epokhy dynastii Tan (618–907): pidhotovka kadriv, systema vidboru, derzhavni shkoly ta palatovi ispyty [The bureaucracy of medieval China during the Tang Dynasty (618–907): personnel training, selection system, state schools, and palace examinations]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istoriia*. 2 (53). 84–94. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025.341519](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025.341519) [in Ukrainian]
5. Kradin, M. (2000). Kochivnytstvo u suchasnykh teoriakh istorychnoho protsesu [Nomadism in modern theories of the historical process]. *Skhidnyi svit*. №1. 106–124. [in Ukrainian].
6. Minaiev, A., Minaieva, T. (2024). Pro deiaki metodolohichni problemy istorii krain Skhodu. [On some methodological problems of the history of the countries of the East] *Visimdesiat shosti ekonomiko-pravovi dyskusii. Serii: Sotsialni ta humanitarni nauky: materialy Mizhnarodnoi multydystrylnarnoi naukovoï internet-konferentsii* (m. Lviv, Ukraina, m. Opole, Polshcha, 28–29 travnia 2024 r.). redkol. : O. Patriak ta in. HO «Naukova spilnota», WSZIA w Opolu. Lviv : FO-P Shpak V.B. 166–174. [in Ukrainian].
7. Rubel, V. A. (2002). *Istoriia serednovichnoho Skhodu: pidruchnyk [History of the Medieval East: a textbook]*. Kyiv : Lybid, 2002. [in Ukrainian].
8. Said, E. V. (2001). Orientalizm [Orientalism]. Kyiv : «Osnovy». [in Ukrainian].
9. Sych, O. I. (2019). Doba Novoho chasu: khronolohichni mezhi, vnutrishnia periodyzatsiia, istorychnyi zmist [The Modern Age: chronological boundaries, internal periodization, historical content]. *Metodolohiia ta filosofiia istorii: aktualni pytannia doslidzhenia ta vykladannia*. Chernivtsi : Chernivetskyi nats. un-t, 4–19.
10. Strilchuk, L., Sheremeta, A. (2023). Politychni ta sotsialni transformatsii Yaponii v epokhu sohnatu Tokuhava [Political and social transformations of Japan during the Tokugawa shogunate era]. *Litopys Volyni*. (28). 240–244. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.34> [in Ukrainian].
11. Tkachuk, A. (2025). Istoriia krain Azii ta Afryky serednykh vikiv ta novoho chasu [History of the countries of Asia and Africa in the Middle Ages and modern times]. Navchalno – metodychni posibnyk dlia zdobuvachiv pershoho rivnia vyshchoi osvity spetsialnosti 014 Serednia osvita (Istoriia ta hromadianska osvita) osvitno-profesiinoi prohramy «Serednia osvita. Istoriia ta hromadianska osvita». Lutsk. [in Ukrainian].
12. Cherevko, I. O. (2015). Kobukson: sproba rekonstruktsii zovnishnoho vyhliadu [Kobukseon: an attempt at reconstruction of the appearance]. *Skhodoznavstvo*. № 70. 174–183. DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2015.70.174> [in Ukrainian].
13. Algeriani, A., Mohadi, M. (2017). The House of Wisdom (Bayt al-Hikmah) and Its Civilizational Impact on Islamic libraries: A Historical Perspective. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 8(5). 179–187. DOI: <https://doi.org/10.1515/mjss-2017-0036> [in English].
14. Atik, K. (2021). A review of feudalism in Japan. *Journal of Oriental Studies*. 97(2). 84–96. DOI: <https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v97.i2.09> [in English].
15. Avakov, A. (2015). Two Thousand Years of Economic Statistics, Years 1–2012: Population, GDP at PPP, and GDP Per Capita. Volume 1. New York : Algora Publishing. [in English].
16. Donner, F. (2014). *The Early Islamic Conquests*. Princeton: Princeton University Press. [in English].
17. Falagas, M. E., Zarkadoulia, E., Samonis, G. (2006). Arab science in the golden age (750– 1258 C.E.) and today. *The FASEB Journal Federation of American Societies for Experimental Biology*. vol. 20, no. 10. 1581–1586. DOI: <https://doi.org/10.1096/fj.06-0803ufm> [in English].
18. Hiraishi, N. Kaempfer's Treatise on Japan's Policy of Seclusion and Its Influence on Japan's Decision to Open the Country. Retrieved from: http://edoc.hu-berlin.de/japonica-hu/3Z_ naoaki-hiraishi-167/PDF/naoaki.pdf [in English].
19. Jacobson, J. (2001). *A Field Guide for Genealogists*. Baltimore : Genealogical Publishing Com. [in English].
20. Jackson, P. (2005). *The Mongols and the West: 1221–1410*. London, New York : Routledge. [in English].
21. Gliwa, A. (2019). Niewola brancow tatarskich z ziem pohidniowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII wieku: doswiadcznic przemocy i jego konsekwencje w postaci zespolu stresu pourazowego. *W niewoli. Doświadczanie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*. red. M. Jarzabek, M. Stachura, P. Szlanta, Krakow. 125–160. [in Polish].
22. McEvedy, C., Jones, R. (1978). *Atlas of world population history*. Harmondsworth, Middx : Penguin books. [in English].
23. Momoki, S., Has, U. (2013). The Periodization of Southeast Asian History, in Comparison with that of Northeast Asia. *Offshore Asia Maritime Interactions in Eastern Asia before Steamships*. ISEAS–Yusof Ishak Institute. 16–52. [in English].
24. Podhorodecki, L. (1987). *Chanat Krymski i jego stosunki s Polska*. Warszawa : Ksiazka i wiedza. [in Polish].
25. Pounds, N. (2005). *The Medieval City* (Greenwood Guides to Historic Events of the Medieval World). Westport : Greenwood. [in English].
26. Qian Dai and Hanhui Guan. (2015). Land Equalization, Social Mobility, and the Rise of Civil Service Exam System, Working Papers 15020, Economic History Society. Retrieved from: <https://files.ehs.org.uk/wp-content/uploads/2020/11/29060815/260d-c3d7-2b7d-4d3e-b0db-0d975742c8b4.pdf> [in English].
27. Rossabi, M. (1989). *Khubilai Khan: His Life and Times*. Berkeley: University of California Press. [in English].
28. World War II started from China, in 1937: historians. Retrieved from: https://www.chinadaily.com.cn/world/2015victory-anniv/2015.08/28/content_21730684.htm [in English].

